Otazníky našich dějin

Milan Sekanina

Kdy nám bylo nejhůře?

hospodářská krize 30. let 20. století v Československu

LIBRI

Milan Sekanina

KDY NÁM BYLO NEJHŮŘE?
Hospodářská krize 30. let 20. století v Československu a některá její východiska

Nakladatelství Libri
Praha 2004

Studie vznikla za podpory Nadačního fondu DIDAKTIKUS v Ostravě.

Odborní recenzenti: Prof. JUDr. František Vencovský,
Prof. Ing. Ján Lisý, CSc.

© Doc. PhDr. PaedDr. Milan Sekanina, CSc., 2004
© Libri, 2004

ISBN 80-7277-213-9

OBSAH

Úvodem 7
Hranice československé ekonomiky v předvečer světové hospodářské krize 1929–1934 9
Průmyslová výroba 10
Zemědělská výroba 14
Zahraniční a vnitřní obchod 16
Struktura zahraničního obchodu 18
Orientace zahraničního obchodu 19
Velikost a sortiment podniků vnitřního obchodu 19
Peněžnictví, měna a kapitál 23
Struktura československého peněžnictví 23
Měnová politika 26
Státní finance a účast cizího kapitálu 28
Hospodářská krize (1929–1934) v Československu a její dopad na československou ekonomiku 33
Nástup hospodářské krize a její etapy 33
Příčiny hospodářské krize 35
Ekonomické důsledky hospodářské krize 40
Průmysl 40
Zemědělství 43
Obchod 46
Krize financí 51
Politické důsledky hospodářské krize v Československu 56
Státní hospodářská politika v letech hospodářské krize 1929–1934 65
Principy hospodářské politiky 65
Rozhodující kapitálová centra 66
Rozhodovací a prováděcí subjekty hospodářské politiky 69
Zesílení státních zásahů do hospodářství počátkem 30. let 72
Problém krize a jeho řešení 79
Englišovo dvojí východisko z hospodářské krize 81
Teorie krize předních československých (reformistických) stran 86
Sociálně demokratická teorie krize 86
Národně socialistická koncepce východiska z krize 96
Agrární cesta z hospodářské krize 100
KSČ a její program boje „za proletářské východisko z krize“ 106
Závěr 116
Poznámky 119
Prameny a literatura 138

Kdo nechce znát minulost, nemá budoucnost.

Úvodem

Období konce 20. a počátku 30. let minulého století představuje zásadní zlom ve vývoji světové ekonomiky. Hospodářská krize, která zachvátila svět, předčila svým globálním charakterem, ale i svou délkou, hloubkou a ničivostí všechny krize předcházející. Důsledky hospodářské krize a snahy o východisko z ní motivovaly po celá 30. léta postoje jednotlivých vrstev společnosti a určovaly postupy vlád a politických stran. Cesta k formování těchto postojů a východisek nebyla jednoduchým a přímočarým procesem: z hlediska historického vývoje představovala neobyčejně závažnou zkoušku, neboť měla silný vliv na utváření nejen dalšího hospodářského, ale i politického vývoje v mezinárodním měřítku i v rámci jednotlivých států. Vzhledem k uvedeným skutečnostem je proto poněkud překvapující, že od vydání prakticky dosud jediné analytické práce zabývající se hospodářskou krizí 30. let (*Velká hospodářská krize v Československu 1929–1934* od Vlastislava Laciny), která vyšla právě před dvaceti lety, neexistuje u nás žádné obdobné pojednání, jež by na základě nových poznatků zhodnotilo ekonomické aspekty této krize, a to i z pohledu vývoje meziválečné československé ekonomiky zasazené do širších mezinárodních souvislostí. Potřeba takovéto práce je o to větší, že v roce 2001 vydaná šestisetstránková publikace pražských hospodářských historiků *Mýtus a realita hospodářské vyspělosti Československa mezi světovými válkami* se zabývá ekonomickými aspekty meziválečného vývoje Československé republiky z širšího pohledu a speciálně problematice hospodářské krize věnuje zcela okrajovou pozornost. Myslím, že jsem měl i trochu štěstí, když jsem krátce před dokončením rukopisu své studie mohl závěry v ní uvedené konfrontovat s knihou Zdeňka Kárníka *České země v éře První republiky (1918–1935). Díl druhý, Československo a České země v krizi a v ohrožení (1930–1935)*, která vyšla v roce 2002, a s prací Václava Průchy a kol. *Hospodářské a sociální dějiny Československa. 1. díl, 1918–1945*, která se objevila na knižním trhu zcela nedávno.

Při zpracování této studie jsem se opíral výhradně o práce českých autorů věnované jednotlivým dílčím otázkám řešené problematiky, ale i o provedený vlastní heuristický výzkum pramenné základny české provenience. Pokusil jsem s v ní podat v koncentrované podobě charakteristiku hospodářského vývoje hlavních odvětví československé

ekonomiky v období vrcholné konjunktury, kdy se republika dostala na samý práh svých možností rozvoje, kterého už nikdy do druhé světové války nedosáhla. Ve své další části studie přináší analýzu příčin hospodářské krize a jejího dopadu v jednotlivých oblastech ekonomiky první republiky, následuje pohled na politické důsledky krize. Poté podrobuji rozboru státní hospodářskou politiku v období hospodářské krize a analyzuji teoretická východiska hospodářské krize jak reformního (reformistického), tak i revolučního (komunistického) proudu českého (československého) politického myšlení té doby.

Snahou autora bylo zmapovat hospodářský a politický vývoj konce 20. a počátku 30. let a zařadit jej do takových souvislostí, které by připravily východisko pro další výzkum v oblasti československého vývoje v polovině 30. letech minulého století. Řešené otázky a problémy československých hospodářských dějin počátku 30. let by měly být současně také zdrojem informací a poučením pro řešení problémů současných i budoucích.

Hranice československé ekonomiky v předvečer světové hospodářské krize 1929–1934

V roce 1930 mělo Československo 14 792 536 obyvatel a svojí rozlohou zaujímalo 12. místo v Evropě (nepočítaje SSSR); co do počtu obyvatel bylo na 8. místě. Československé hospodářství prožívalo v letech 1924–29 období výrazné konjunktury. Jejího nejvyššího bodu, který již za celé období trvání předmnichovské republiky nebyl překročen, bylo dosaženo v roce 1929. Československá republika v té době patřila k hospodářsky významnějším zemím Evropy.

Dynamický rozvoj československého hospodářství v letech konjunktury byl spjat s procesem obnovy výrobního zařízení, který probíhal na základě technického rozvoje spojeného s mohutnou investiční vlnou let 1922–30. S modernizací velmi úzce souvisela racionalizace, jež byla rychle přejímána z USA, Velké Británie, Francie a později i z Německa.[1)] Podle dobové definice představovala racionalizace zdokonalování techniky a technologie a co nejefektivnější uspořádání a řízení výroby, obchodu a administrativy. Hlavním impulsem racionalizačního úsilí se stalo zesílení konkurenčního boje na trhu vůbec, neboť v tomto zápase mohl obstát jen ten, kdo dokázal vyrábět za lepších technických podmínek levněji a lépe.[2)]

Důležitou formu racionalizace představovala pásová výroba, která předpokládala standardizaci, typizaci výrobků a normalizaci součástek, jež umožňovaly hromadnou výrobu, snižování výrobních nákladů, ale i zvýšení intenzity a výkonnosti pracovníků.[3)]

Základem modernizace a technického pokroku ve 20. letech byla změna hnací energie a hnacích systémů. Parní stroj zatlačily turbíny a mobilní elektrické motory. Nositelem technického pokroku ve 20. letech byly vedle elektřiny také výbušné motory. Právě využití těchto nových druhů energie umožnilo svobodnější volbu místa podnikání, vznik nových výrobních oborů, zrychlení přesunu zboží, lidí, informací i celkovou změnu životního stylu lidí.

Plnému rozvinutí technické stránky racionalizace v československém hospodářství bránil jak nedostatek podnikatelské odvahy, pohodlnost podnikatelů i sklon k tradicím (kusová a malosériová výroba), tak zejména nedostatek domácího a zahraničního kapitálu. Zpočátku nejisté mezinárodní postavení republiky nejen odrazovalo cizí kapitál,

ale vyvolávalo odliv části zisků z exportu do švýcarských, pařížských a londýnských bank. Malá investiční činnost ve všech odvětvích československé ekonomiky a s ní spojené pomalé strukturální změny se pak negativně projevovaly zejména v zahraničním obchodě. Československá ekonomika se tak dostávala do začarovaného kruhu.

PRŮMYSLOVÁ VÝROBA

Rozhodující úlohu v ekonomice i v celém životě československé společnosti hrál průmysl. Jeho význam nevyplýval jen z toho, že v něm nacházela obživu největší část obyvatelstva: byl dán hlavně tím, že Československo krylo hotovými průmyslovými výrobky deficit zahraničního obchodu se zemědělskými výrobky a surovinami. Podle výsledků sčítání obyvatelstva v roce 1930 nacházelo v celé republice uplatnění v průmyslu a živnostech téměř 35 % obyvatelstva. Počet příslušných k průmyslu a živnostem předstihl koncem 20. let počet příslušných k zemědělství a lesnictví a stále vzrůstal. Charakteristickým rysem průmyslového rozvoje byla jeho nerovnoměrnost. Rozhodující úloha v průmyslu patřila českým zemím, resp. čtveřici jejich nejvýznamnějších průmyslových oblastí – pražské, plzeňské, brněnské a ostravské.

Československo se podílelo na světové průmyslové výrobě 1,7 % (průměr let 1925–29), a bylo tak na 10. místě světového žebříčku. V hodnotě průmyslové výroby na jednoho obyvatele, která je měřítkem průmyslové vyspělosti země, stálo Československo se 110 US dolary spolu s Finskem na 13.–14. místě na světě nejen za Spojenými státy a Kanadou, ale i za vyspělými západoevropskými zeměmi – Velkou Británií, Německem, Švýcarskem a Francií. V Evropě patřilo Československu 11. místo, nižší výroba na hlavu byla v Rakousku, Itálii a v agrárních zemích střední a jihovýchodní Evropy. Ve srovnání s evropskými zeměmi tak první republika nepatřila ani v letech konjunktury ke skupině zemí středně průmyslově vyspělých. Vzestup československé průmyslové výroby odpovídal zhruba průměrnému vzestupu v Evropě a byl poněkud nižší než růst světové průmyslové produkce.[4)]

Zaostávání Československa za skupinou průmyslově vyspělých zemí se projevovalo především ve výrobě elektrické energie, která byla základní podmínkou pro modernizaci a racionalizaci v průmyslu, dopravě, službách i pro další intenzifikaci zemědělské výroby a současně významným ukazatelem rozvinutosti a technické úrovně průmyslové výroby. Se svými 203 kWh elektrické energie na jednoho obyvatele v roce 1929 byla Československá republika dokonce pod úrovní Rakouska a Itálie, které v hodnotě průmyslové výroby stály za ní.[5)]

Kvantitativní vzestup výroby byl úzce svázán s její strukturou. Potřeby a důsledky technického pokroku vedly k rozvoji nových oborů: energetiky, dopravních prostředků, výroby cementu, strojírenství (a uvnitř něho elektrotechniky) a chemie. Tato nová průmyslová odvětví, jejichž vývoj podnítila první světová válka, nebyla koncem dvacátých let rozhodující skupinou v československém průmyslu a s výjimkou strojírenství nepatřila k těm, která vytvářela jeho profil.[6)]

Přes významné změny ve struktuře průmyslové výroby si na přelomu 20. a 30. let vedle hornictví a hutnictví zachovala převahu ještě výroba tradičních odvětví, náležejících k lehkému a spotřebnímu průmyslu. Tato převaha lehkého průmyslu vydržela až do konce předmnichovské republiky.[7)] Pro rozsáhlejší investice, bez nichž se strukturální změny neobešly, chyběl v Československu potřebný kapitál. A tak hlavní těžiště investiční činnosti spočívalo zejména v modernizaci a technické rekonstrukci podniků již existujících. V letech 1924–27 provedl s využitím Taylorova systému organizace práce rozsáhlou přestavbu svých závodů ve Zlíně T. Baťa. Cílem bylo zajistit si monopolní postavení na vnitřním trhu a vytvořit tak podmínky k úspěšnému proniknutí do zahraničí.[8)] V druhé polovině 20. let došlo ke zlepšení technického vybavení dolů a k rekonstrukci vysokých pecí a válcoven na Ostravsku, strojová zařízení modernizovala Škodovka, brněnská Zbrojovka, Spolek pro chemickou a hutní výrobu v Ústí nad Labem, konfekční závody Nehera, Rolný v Prostějově atd. Nejvíce investic plynulo do hornictví, hutnictví, strojírenství a obuvnictví, mnohem méně do lehkého průmyslu, kde docházelo jen k rekonstrukci a modernizaci stávajících závodů. Pokud šlo o dovoz nových strojů a strojních zařízení do republiky, ten byl po roce 1925 usnadněn režimem zvýhodněného dovozu strojů u nás nevyráběných.[9)] Díky přijatým celním úlevám dosáhly některé podniky po technické stránce špičkové úrovně (výroba obuvi, konfekce). Na proces modernizace významně působila i deflační měnová politika, která urychlila vyřazení podniků technicky zaostalejších a špatně hospodařících a podnítila nástup racionalizace i snah o vyšší kvalitu zboží.

Celkem v roce 1929 překročila průmyslová výroba předválečnou úroveň o 41 %, což byl vzestup v evropském srovnání nadprůměrný.[10)] V jednotlivých průmyslových odvětvích byl však vývoj značně odlišný. Nová výrobní odvětví (zejména strojírenství a chemický průmysl) sice dosahovala rychlejšího růstu než průmysl jako celek, ale jejich nízký podíl na průmyslové výrobě (asi 12 %) byl hlavní slabinou průmyslové struktury Československa a dokladem jeho průmyslového zaostávání. Také technická úroveň jednotlivých odvětví československého průmyslu byla ve srovnání s průmyslově vyspělejšími zeměmi nižší a rozvíjela se pomalu.

V letech hospodářské konjunktury došlo k urychlení tempa koncentrace průmyslové výroby. Ta však byla v jednotlivých odvětvích výroby velice rozdílná. Podle provedeného sčítání živnostenských závodů ze dne 27. května 1930 tvořily dílny malých řemeslníků a domácká výroba 89,2 % z celkového počtu (378 015) sčítaných výrobních jednotek. V nich bylo zaměstnáno 26,6 % činných osob. V závodech zaměstnávajících více než 250 zaměstnanců bylo soustředěno 42 % všech pracovních sil. Vysoká koncentrace výroby byla v báňském, hutním, chemickém, strojírenském průmyslu a v cementářství. Těžbu černého uhlí na Ostravsku ovládalo šest společností, těžbu hnědého uhlí v severočeském revíru společnosti čtyři. V železářství vyráběly v roce 1929 tři největší společnosti (Báňská a hutní společnost, Vítkovické horní a hutní těžířstvo a Pražská železářská společnost) 98,2 % celostátní produkce surového železa a 87,9 % oceli. Ve strojírenství dominovaly v roce 1929 Škodovy závody, Českomoravská Kolben – Daněk a Ringhofferovy závody, v chemickém průmyslu Spolek pro chemickou a hutní výrobu v Ústí nad Labem atd. Z odvětví lehkého průmyslu byla největší koncentrace výroby v průmyslu sklářském, textilním, papírenském a ve výrobě obuvi (Baťa). Ve většině odvětví spotřebního průmyslu pracovaly ale převážně střední a malé závody. Koncentrace výroby v Československu se na rozdíl od průmyslově vyspělých zemí (USA, Velká Británie, Německo) vyznačovala nikoliv hromadnou výrobou, ale malosériovou nebo kusovou produkcí širokého sortimentu zboží.[11)]

Pokud jde o technické vybavení jednotlivých závodů, obecně platí, že největší podíl hnací síly byl ve velkých závodech vyrábějících převážně výrobní prostředky. Na druhém místě v podílu na celkovém výkonu hnacích strojů stál průmysl potravinářský (cukrovary, lihovary, část pivovarů). Poměrně velké bylo strojní a energetické vybavení v těžbě uhlí, v chemickém a papírenském průmyslu, naopak velmi malé v konfekčním a obuvnickém průmyslu. Z výsledků sčítání průmyslových závodů v roce 1930 vyplývá mírná převaha technické vybavenosti na straně odvětví vyrábějících především výrobní prostředky nad odvětvími vyrábějícími spotřební předměty (poměr 50,3:48,9, zbytek technického vybavení připadal na stavebnictví).[12)]

Poměrně vysoký stupeň koncentrace průmyslové výroby v Československu vytvářel příznivé podmínky k monopolizaci ekonomiky, která se projevovala v celé řadě podob. Převládajícími formami monopolních organizací byly zejména koncerny, dále kartely a syndikáty, které ovládaly vnitřní trh soustavou dohod, monopolizovaly výrobu a odbyt určitých výrobků, tj. určovaly jednotlivým podnikům výrobní nebo odbytové kvóty, oblasti odbytu, závazné ceny výrobků, prodejní a platební podmínky atd.[13)] Československo se vyznačovalo silnou ekonomickou mocí

monopolů, podíl „neorganizovaných podniků“ rychle klesal a zaujímal v československé ekonomice stále méně významné pozice. Tento proces byl navíc urychlován pronikáním zahraničního kapitálu, s nímž se významné podniky spojovaly. Rozdílná struktura těchto monopolních svazů podmiňovala jejich rozdílné zájmy v měnové, obchodní, vývozní, dovozní a celní politice, které se promítaly do konkurenčního boje. Složitost a různorodost těchto vztahů nám nedovoluje podat přesnější obraz monopolní výstavby v Československu na konci 20. let.

Pro celkové zachycení vývoje československé průmyslové výroby v tomto období by bylo vhodné uvést závěrem její index. V Československu však nebyl tento ukazatel ve 20. letech propočítáván. Pokusy o jeho sestavení na počátku 30. let (P. Smutný, M. Stádník, K. Maiwald) mají rozdílnou průkaznost, ať už vzhledem k výchozí základně, materiálové bázi, metodice sestavování i jiným důvodům. Odborně fundovaným indexem průmyslové výroby v první Československé republice je index, který sestavil v roce 1934 národohospodář K. Maiwald. Tento index používá řada historiků a ekonomů, byl publikován jak v československých statistických ročenkách, tak i v mezinárodních statistikách Společnosti národů.

Index československé průmyslové výroby dle Maiwalda pro léta 1924–1929 (1929 = 100)[14)]

	Průmysl														
Rok	*Průmysl celkem*	*Hornictví*	*Kovoprůmysl*	*sklářský*	*porcelánu*	*cementu, kamene a zemin*	*chemický*	*dřevařský*	*papírenský*	*polygrafický*	*textilní*	*kožařský*	*oděvnický*	*potravinářský*	*Výroba elektrického proudu*
1924	76,0	86,8	59,3	84,9	86,1	62,6	71,9	93,2	63,1	–	81,4	75,4	73,8	106,3	57,7
1925	79,0	78,8	66,3	83,7	89,2	69,6	72,4	92,0	70,5	–	88,9	81,0	78,9	96,1	64,5
1926	76,6	84,5	61,4	81,8	86,2	77,5	72,5	77,7	80,9	–	80,7	78,6	82,8	94,8	69,1
1927	89,0	87,2	76,7	84,0	91,9	86,5	78,5	88,5	91,3	–	106,0	84,7	90,1	91,9	78,4
1928	95,8	90,5	94,4	91,7	98,1	107,7	86,7	112,7	92,2	88,1	101,1	87,7	96,2	93,7	90,2
1929	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Uváděný Maiwaldův index má sice řadu slabin (zachycuje asi ¾ průmyslové výroby, nezaznamenává výrobu řemeslnických dílen, neumožňuje provést srovnání s výší průmyslové výroby před válkou, neboť po-

pisuje období od roku 1921), ale domnívám se, že vypovídací schopnost uváděných dat průmyslového indexu pro období druhé poloviny 20. let potvrzuje všechny výše uvedené závěry o pohybu průmyslové výroby a důležitosti jednotlivých průmyslových odvětví.

ZEMĚDĚLSKÁ VÝROBA

Druhé místo mezi ekonomickými odvětvími Československa zaujímalo zemědělství a lesnictví, v němž bylo v roce 1930 zaměstnáno jen o něco méně obyvatelstva než v průmyslu. Podíl zemědělského obyvatelstva se v různých oblastech lišil a stoupal směrem k východu republiky.[15)] Československo bylo v Evropě zemí s nadprůměrným (42 %) podílem orné půdy na celkovém půdním fondu. Podíl lesů (33 %) byl jeden z nejvyšších v Evropě.

Těžiště zemědělské výroby spočívalo v malých a středních závodech do 20 hektarů půdy. Tato hospodářství představovala v roce 1930 95 % všech závodů a na celostátní výměře zemědělské půdy se podílela 64 %. Závodů s výměrou půdy do 5 hektarů bylo dokonce 71 % a disponovaly pouze 23 % zemědělské půdy. Naproti tomu velkostatků nad 50 hektarů bylo jen 1 % a hospodařily na 20 % zemědělské půdy; navíc většinou k velkostatkům patřily i obrovské rozlohy nezemědělské, především lesní půdy. Rolnická držba byla značně roztříštěná a většině drobných rolníků nestačila půda ani k obživě. Úsilí o scelování půdy se při soukromém vlastnictví pozemků minulo účinkem. Nedostatek půdy nutil drobné rolníky a bezzemky, aby si přivydělávali prací v lese, na stavbách, v průmyslu, námezdní prací na velkostatcích, případně připachtovávali další půdu. Podle výsledků sčítání zemědělských závodů v roce 1930 tvořila pronajatá půda plných 13,3 % veškeré obhospodařované půdy a 44 % zemědělských závodů si půdu připachtovávalo.[16)]

Druhá polovina 20. let byla pro československé zemědělství nejpříznivějším obdobím za celé trvání předmnichovské republiky. V roce 1925 překročilo zemědělství předválečnou úroveň a s výjimkou poklesu produkce v roce následujícím se až do roku 1929 udržovalo zhruba na stejné úrovni. Celkový růst objemu zemědělské výroby byl podmíněn zvýšením hektarových výnosů a užitkovosti dobytka. V průměru let 1926–30 vzrostla produkce na 1 hektar zemědělské půdy proti předválečnému období v celé republice o 28 %. Československo se podílelo v letech 1926–30 na evropské produkci 5,6 % obilovin, 6,9 % brambor, 14,2 % cukrovky a v roce 1926 zhruba 3,2 % počtu koní, 4,8 % počtu skotu a 3,8 % počtu vepřů. Měnila se struktura rostlinné výroby – zvyšovalo se zejména zastoupení sladovnického ječmene, cukrovky, bram-

bor, chmelu, ovoce a zeleniny, a naopak došlo ke snížení produkce pšenice, žita, lnu. V živočišné výrobě stoupal podíl kravského mléka, do pozadí ustupoval chov ovcí, koz a vepřů. K vzestupu zemědělské výroby, zejména k růstu podílu její rostlinné složky, přispělo rovněž zavedení agrárních cel v letech 1925–26, které bylo reakcí na růst světové zemědělské produkce (zejména obilí).[17)]

V období konjunktury došlo k výraznému zvýšení intenzity zemědělské, zejména rostlinné výroby v důsledku prováděných meliorací pozemků a šlechtitelství plodin. V roce 1928 roční úroda překročila předválečnou úroveň. Přesto byly hektarové výnosy hlavních zemědělských plodin podstatně nižší než výnosy v zemích s nejintenzivnějším zemědělstvím, jako byla Belgie, Holandsko, Dánsko, Velká Británie a Německo, ale předstihovaly výnosy ve Francii, Itálii, Rakousku, Maďarsku, Polsku a v zemích jihovýchodní Evropy. Intenzifikaci rostlinné výroby podpořilo také hromadné používání průmyslových hnojiv, jejichž spotřeba sice stoupla v uvedeném období druhé poloviny 20. let o více než 160 %, ale vzhledem k evropským státům byla spíše průměrná.

Srovnání s ostatními zeměmi Evropy také ukazuje, že československé zemědělství se orientovalo více na okopaniny (cukrovku, brambory) než na obiloviny, snad s výjimkou sladovnického ječmene. Československo bylo do značné míry soběstačné v rostlinné produkci. Ve sklizni brambor bylo v letech 1926–30 na 4. místě v Evropě, ve výrobě cukru na 3. místě a chmele sklidilo dokonce nejvíc na světě.[18)] V živočišné výrobě, která byla určena téměř výhradně pro vnitřní trh, stálo Československo v evropském žebříčku v intenzitě chovu skotu (tj. počtu kusů na 100 hektarů zemědělské půdy) na 6. místě, v chovu vepřů na 7. místě a v roční dojivosti krav jen stěží dosahovalo ukazatelů typických pro zemědělsky méně vyspělé země. Celkově, v produkci hlavních plodin a počtu domácích zvířat, zůstalo Československo v druhé polovině dvacátých let poměrně pozadu za průměrným tempem rozvoje v Evropě.[19)]

Zemědělská výroba nacházela dobré odbytiště zejména na domácím trhu, do roku 1927 (prostřednictvím potravinářského průmyslu i přímým exportem průmyslových plodin) též na trhu zahraničním. Československo bylo současně významným dovozcem pšenice i masa. Dovoz zemědělských výrobků a potravin daleko převyšoval jejich vývoz.

Ke zvýšení intenzity a produktivity zemědělské výroby v druhé polovině 20. let přispěla racionalizace a mechanizace. Racionalizační proces se projevoval v rychlém rozvoji elektrifikace vesnice. V roce 1929 bylo zásobeno elektrickým proudem již 55 % všech obcí v republice (na Slovensku ale jen 18 %), soustřeďujících 73 % všech obyvatel.[20)]

V mechanizaci zemědělské výroby převládla mechanizace evropského typu, tj. rozšíření motorových hnacích strojů. Jejich podíl na celkové

kapacitě využívané v zemědělství představoval v roce 1930 v Čechách 49 %, na Moravě a ve Slezsku 45,5 %. Rozhodující podíl na hnací síle měla elektřina. Na rozdíl od motorového pracovního stroje (traktoru) byl elektromotor dostupný i malým závodům. Širšímu uplatnění amerického typu mechanizace, tj. zavádění motorových pracovních strojů, bránila zejména rozdrobenost v držbě půdy, která znesnadňovala jejich širší využití. V Československu připadalo v roce 1930 na jeden traktor více hektarů půdy (1 582 hektarů), než byl evropský průměr. Z traktorů, které v roce 1930 pracovaly na československých polích, patřilo plných 95 % hospodářstvím velkých sedláků. Mechanizace polních prací tak rostla s rozsahem hospodářství. O nižší vybavenosti zemědělství stroji svědčila i vyšší vázanost jeho pracovních sil, než tomu bylo v západních zemích. Důsledkem nižší technické úrovně byla na přelomu dvacátých a třicátých let nižší i produktivita práce v zemědělské výrobě. V roce 1930 připadaly na jednu osobu činnou v zemědělství 2,2 hektaru zemědělské půdy, zatímco ve Francii (1931) 4,6 hektaru, v Dánsku (1930) 5,7 hektaru.[21)]

Zavádění vědeckého a technického pokroku do zemědělské výroby bylo značně nerovnoměrné a pomalé. Výsledky racionalizačního procesu a mechanizace se projevovaly především ve velkých zemědělských závodech, které disponovaly většími finančními prostředky a měly daleko výhodnější podmínky pro použití a využití investic.

Uvedené jevy konjunkturního období se projevovaly také ve slovenském zemědělství. Intenzita a produktivita zemědělské výroby však zaostávaly daleko za českými zeměmi.[22)]

Určit celkovou úroveň a tempo vývoje československého zemědělství v mezinárodním srovnání na základě indexu zemědělské výroby není možné, poněvadž pro většinu zemí nebyly indexy zemědělské výroby vypočteny. Na základě výše uvedených faktů však můžeme konstatovat, že opožďování československého zemědělství za evropskými zeměmi nebylo zdaleka tak zřetelné a výrazné jako v průmyslu. Jeho vážnou brzdou byla především poměrně malá mechanizace a chemizace.

ZAHRANIČNÍ A VNITŘNÍ OBCHOD

Místo Československa na ekonomické mapě světa bylo dáno nejen stupněm jeho hospodářské vyspělosti, ale i jeho napojením na tento svět, zejména prostřednictvím obchodu, dále také kapitálovými účastmi, kartelovými dohodami apod. Zahraniční obchod měl pro Československo vzhledem k malému vnitřnímu trhu a úzké surovinové základně životní význam. Jeho pohyb v podstatné míře působil na vývoj průmys-

lu i zemědělství, čímž zvyšoval závislost československého hospodářství na ekonomicky silných zemích a současně zmenšoval jeho odolnost vůči konkurenčním výkyvům na světových trzích a živelnému vývoji světového hospodářství vůbec. Československo patřilo k zemím s velkým podílem vývozu na domácí výrobě.[23)] Spojitost mezi výrobou a zahraničním obchodem byla vždy velmi těsná a ekonomika citlivě reagovala na výkyvy konjunktury na světovém trhu. Podíl Československa na světovém exportu představoval v roce 1929 1,9 % a převyšoval podíl státu na světové průmyslové výrobě. Koncem 20. let procházelo zahraničním obchodem zhruba 30 % národního důchodu.[24)]

K silnému oživení československého zahraničního obchodu dochází zejména v letech 1927–29, kdy objem mezinárodní směny zboží dosáhl svého maxima v celém meziválečném období. Rozhodujícím faktorem tohoto oživení byl rozkvět světového obchodu v letech 1924–29. Československu se dařilo zejména v období druhé poloviny 20. let poměrně dobře umísťovat své zboží na zahraničních trzích a jeho saldo obchodní bilance bylo nepřetržitě aktivní. Roční tempo růstu dovozu bylo vyšší než v Evropě jako celku, u vývozu tomu bylo zhruba stejně. Přebytky získané v zahraničním obchodě umožňovaly krýt trvalý deficit v placení úroků a zisků, patentů a dividend, snižovat zahraniční dluh a byly zdrojem k repatriaci nebo vývozu kapitálu. Aktivní obchodní bilance v letech 1926–29 však klesala nejen relativně ve vztahu k úhrnnému obratu, ale i absolutně. Tempo vývozu se opožďovalo za tempem rozvoje průmyslové výroby, což bylo neklamným znakem rostoucích potíží odbytu na zahraničních trzích. Po roce 1928 zaznamenáváme ve vývoji československého vývozu sestupnou tendenci.

Na klesající tempo vývozu měla vliv zejména německá obchodní expanze, zvýšení cel na dovoz cukru ve Velké Británii po roce 1926, která patřila mezi nejvýznamnější odběratele československého cukru, dále pokles podílu zahraničního obchodu s nástupnickými zeměmi, v nichž probíhal industrializační proces, a paradoxně se na snižování vývozu podepsala i československá celní politika po roce 1926, vyvolávající protiopatření cizích států poškozující československý export. Vláda si plně uvědomovala pozitivní dopad liberalizace obchodu na vývoj bilance zahraničního obchodu. Po mezinárodní hospodářské konferenci v Ženevě v roce 1927, kde mělo být dosaženo dohody o zlepšení a usnadnění vzájemného obchodu mezi státy, provedla československá vláda některé kroky, které vedly k postupné liberalizaci zahraničního obchodu. V roce 1928 vyžadovalo ministerstvo obchodu souhlas jen u 10,2 % dovozních a 0,9 % vývozních položek a současně byla zrušena povinnost odevzdávat devizy.[25)] K úplnému uvolnění dovozu však nikdy nedošlo.

Struktura zahraničního obchodu

Ve struktuře zahraničního obchodu došlo od poloviny 20. let k její určité stabilizaci. Charakter zapojení Československa do mezinárodní výměny zboží určoval průmysl. Rozsah zahraničního obchodu průmyslovými výrobky nebyl vysoký, ale pokud šlo o jeho podíl na výrobě, patřila první republika ke špičce. Import dosahoval 1/10, export 1/4–1/3 hodnoty průmyslové výroby.[26)]

V dovozu stály na prvním místě suroviny pro zpracovatelský průmysl – bavlna (z USA, Indie, Egypta, Súdánu), vlna (Austrálie, Nový Zéland, Jižní Amerika), železná ruda (Jugoslávie, Švédsko), nafta (z USA a Rumunska), surové kůže (Jižní Amerika a balkánské země) a minerální oleje. Druhé místo v hodnotě dovozu zaujaly potraviny – chlebové obilí, mouka, kukuřice, maso, tuky. Po zavedení agrárních cel v letech 1925–26 jejich import postupně klesal. Stroje a zařízení tvořily jen nevelkou část obratu zahraničního obchodu, přičemž dovoz strojů a zařízení převyšoval jejich vývoz. Největší dovozní položku představovaly elektrické a textilní stroje. Poměr hodnoty dovezených strojových výrobků k hodnotě strojových výrobků vyvezených byl po celé období předmnichovské republiky 61:39. Dovoz průmyslových surovin i výrobních zařízení prohluboval podřízenost země mezinárodním monopolním svazům a závislost na nich.

Mezi nejdůležitější vývozní položky patřily hotové výrobky textilního průmyslu, které představovaly 35–37 % celého československého vývozu, avšak jejich odbyt od roku 1927 klesal. Významný byl export skla, porcelánu, keramiky, jabloneckého zboží a obuvi (Baťa). Vedle spotřebního zboží, jehož podíl na vývozu dosahoval koncem 20. let více než 50 %, vyváželo Československo i některé výrobky potravinářského průmyslu (cukr, pivo, slad) a zemědělské produkty (chmel, sladovnický ječmen). Řada z výše jmenovaných odvětví exportovala většinu své produkce, a byla tak vystavena ve větší či menší míře (sklářské a textilní zboží) zahraniční konkurenci. Důležitými položkami vývozu byly i suroviny (hnědé uhlí a dřevo), klesající tendenci měl vývoz kamenného uhlí a koksu, jež byly do republiky dováženy. Významným vývozním artiklem Československa byly zbraně (zejména pěchotní): v roce 1930 dosáhl zbrojní vývoz hodnoty 5,3 milionu US dolarů a jeho podíl na celkovém československém vývozu činil téměř 0,5 %. Aktiva zbrojního obchodu vyrovnávala do určité míry pasivní obchodní saldo s ostatními strojírenskými výrobky.[27)]

Z uvedeného výčtu je patrné, že vývozní zboží tvořily převážně výrobky lehkého a potravinářského průmyslu a zboží určené k široké spotřebě nebo luxusní zboží. To v podstatě odpovídalo struktuře průmyslové výroby, která přes všechny změny zůstávala v převaze lehkého

průmyslu. Uvedená struktura vývozu nezajišťovala československým výrobkům do budoucna trvalý odbyt. Politika postupné soběstačnosti dovozních zemí stejně jako změny v koupěschopné poptávce, především u luxusního zboží, zmenšovaly odbytové možnosti pro československé zboží.

Orientace zahraničního obchodu

Obchodní kontakty Československa byly v tomto období rozsáhlé, i když podíl jednotlivých zemí na zahraničním obchodu státu byl různý. Převážná většina obchodních styků byla realizována s Německem a jeho přístavy Hamburkem a Brémami. Obchodní vztahy s Německem byly prioritní ať již po stránce kvantitativní, tak i co do závislosti na zprostředkování velké části československého obchodu se zámořím. Dalšími obchodními partnery byly nástupnické státy Rakousko, Maďarsko, Polsko a malodohodové země Jugoslávie a Rumunsko. Zde však naši obchodníci naráželi na sílící německou konkurenci. Za ztracené trhy ve střední a jihovýchodní Evropě hledali českoslovenští vývozci odbytiště v západoevropských zemích – Velké Británii, Švýcarsku, Francii, v zemích severní Evropy (Švédsko) a v USA. Podíl Spojených států na československém zahraničním obchodě výrazně stoupal a v roce 1929 dosáhl 6,3 %. USA se tak staly po Německu a Rakousku třetím nejvýznamnějším obchodním partnerem země.[28)] Obchod se západní Evropou a USA byl označován za hospodářsky pasivní, neboť Československá republika vyvážela do těchto zemí převážně suroviny, polotovary a výrobky s malým množstvím vložené práce, a naopak odtud dovážela za vysoké ceny výrobky technicky a technologicky náročné, které náš průmysl „nedokázal“ vyrobit. Na druhé straně však trh s těmito zeměmi vytvářel tlak na zdokonalení výroby i na změnu struktury československého hospodářství.

Obchod s výše uvedenými zeměmi představoval zhruba 75–80 % celkového obratu zahraničního obchodu. Zbytek byl rozptýlen do mnoha desítek dalších zemí, leckdy i značně vzdálených (Indie, Čína, Japonsko, Egypt, Brazílie, Argentina, Chile, Austrálie atd.). Šlo o trhy neznámé, často nejisté a vzhledem k vyšším dopravním nákladům i celkové úrovni naší výroby bylo československé zboží na těchto trzích méně konkurenceschopné.

Velikost a sortiment podniků vnitřního obchodu

Vedle zahraničního obchodu zaujímal ve 20. letech stále významnější místo také vnitřní obchod, který byl určitým průsečíkem výrobní nabídky a spotřebitelské poptávky. Úroveň vytvářející se obchodní sítě byla v jednotlivých regionech značně rozdílná a závisela na řadě růz-

ných faktorů od hospodářské vyspělosti daného regionu až po sociální strukturu obyvatelstva a jeho spotřebitelské návyky.[29)]

Rozšiřující se obchodní činnost ve dvacátých letech se odrazila zejména v růstu počtu osob zaměstnaných v obchodě. Počet zaměstnanců tu vzrostl mezi léty 1921–30 o 55,4 %, jinak se charakter obchodní sítě ale příliš nezměnil.[30)] V roce 1930 dosáhl celkový počet obyvatel činných v obchodě se zbožím (bez pomocných a příbuzných podniků) 338 923 osob. Růst vnitřního obchodu byl podmíněn postupujícím technickým pokrokem, který umožňoval zavádění hromadné nebo alespoň velkosériové výroby, jejímž výsledkem bylo rozšíření sortimentu i uvedení řady nových výrobků na trh (elektro, foto atd.).

Tempo vývoje podnikání v obchodě bylo ve srovnání s výrobní sférou pomalé a také počet obyvatel připadajících na jednoho pracovníka v obchodě (35,6 v roce 1930) byl mnohem vyšší než v řadě jiných evropských států.[31)] Rozvoji obchodního podnikání bránila jak pomalá urbanizace, tak nedostatek potřebného podnikatelského kapitálu, ale i zákaznická klientela, která pro nedostatek finančních prostředků upřednostňovala nákup potravinářského zboží před nepotravinářským. To se pak odráželo v sortimentní skladbě zboží a obchodu vůbec.

Nejvíce obchodů zaměřovalo svůj prodej na smíšený sortiment potravin a zboží denní potřeby. Šlo většinou o malé podniky s 1 až 5 pracovníky, kterých bylo v roce 1930 165 812 a zaměstnávaly 249 609 lidí.[32)] Četný byl výskyt obchodů se samostatným jedním druhem potravin – mléka a mléčných výrobků, vajec a drůbeže, ovoce a zeleniny ad. Řada těchto „rodinných“ obchodů, které byly rozesety po celém území státu včetně jeho okrajových částí, byla mnohdy spojena s výrobní činností svých majitelů (pekaři, řezníci, ale i cukráři).[33)] Na druhém místě dle sortimentu prodávaného zboží byly obchody s textilem, trafiky, dále prodejny s obuví, obyčejně doplněné opravárenskými službami, a obchody s drogistickým zbožím, které si řadu speciálních výrobků vyráběly samy (masti, čisticí a dezinfekční prostředky, bylinné směsi apod.) a mnohdy suplovaly i poradenskou zdravotní službu. Tyto podniky nikdy nepřekročily charakter obchodů malých, nanejvýš středních. Platí to i o obchodech s galanterním zbožím, papírenským zbožím, sklem, porcelánem, kuchyňskými potřebami a stavebními hmotami i diferencovaným elektrotechnickým zbožím, které patřily k nejrozšířenějším druhům obchodů ve vnitřní obchodní síti. Vzhledem ke stabilnímu a omezenému sortimentu zboží rostly takové obchody jen velmi pomalu a mnohé z nich se potýkaly s existenčními problémy. Jejich majiteli byli vesměs místní Němci, Češi a židovští obchodníci.

Významnou složkou maloobchodu byla konzumní (spotřební) družstva. Přestože jejich podíl na maloobchodním obratu byl malý (v roce

1930 se pohyboval mezi 15–18 %),[34] považovali je malí obchodníci za nepříjemnou konkurenci. Konzumní družstva, která měla u nás významnou tradici, plnila vedle své obchodní funkce i funkci politickou – družstevníci se většinou formou materiální závislosti dostali do područí družstva, jež bylo zpravidla ovládáno některou z politických stran. Zvláštní formu obchodního družstevnictví představovalo tzv. kupecké družstevnictví: sdružení jednotlivých obchodníků v určité oblasti, zpravidla v obci, za účelem získání množstevních rabatů při společném nákupu zboží. Forma kupeckého družstevnictví se u nás výrazněji neprosadila.

Nejdynamičtější rozvoj prodělávaly ve 20. letech obchodní podniky střední velikosti, zaměstnávající 6–20 pracovníků, kterých bylo v roce 1930 5 721 s 52 238 zaměstnanci. Tyto obchody, ovládané většinou německým a židovským kapitálem, prodávaly již zboží náročnější na průmyslové zpracování (např. elektrotechnické a strojírenské výrobky atp.). Majiteli těchto obchodů byli zámožnější jednotlivci a jejich rodiny nebo menší skupiny společníků, kteří se bezprostředně podíleli na jejich vedení spolu s poměrně malým a finančně nenáročným řídícím aparátem. Tyto obchody vznikaly v malých a středně velkých městech a ve městech s velkou koncentrací obyvatel (lázeňská města) a s větší spádovou oblastí. Malé a střední obchody se dostávaly do blízkého každodenního kontaktu se zákazníkem, znaly jeho požadavky a přání. Svoji klientelu přitahovaly i kvalitou a kulturností prodeje, snahou vyhovět a často i typickou a neopakovatelnou atmosférou.

Velké obchody a obchodní domy, provozované podnikatelskými subjekty, představovaly se svými 806 obchodními jednotkami 0,47 % podíl na celé obchodní síti země. V roce 1930 v nich bylo zaměstnáno 37 076 pracovníků. Skutečně velkých obchodů bylo ovšem koncem 20. let málo. Více než 100 lidí pracovalo v uvedeném roce v 58 obchodech, 9 z nich mělo více než 250 zaměstnanců, hranici 500 zaměstnanců nepřekročil žádný z nich.[35] Díky svému kapitálovému zázemí (vídeňský, německý a židovský kapitál), a to i v podobě kapitálových vstupů velkých bank, dokázaly takové obchodní podniky plně využít všech možností podnikání ve velkém. Většina z nich byla specializována na určitý sortiment zboží. Později, v letech hospodářské krize, se objevují i tzv. univerzální obchodní domy (ASO), podle dobové statistické terminologie obchody „se zbožím všelikým“. K univerzálním obchodním domům můžeme od roku 1930 přiřadit i tzv. jednotkové obchodní domy – velké filiálkové obchody, které díky přímému nákupu zboží od výrobců disponovaly nezvykle širokým sortimentem levnějšího zboží. Na rozdíl od středních obchodů existovala ve velkých obchodech plně rozvinutá organizace a dělba práce, která byla nezbytně nutná ke zvládnutí nejen vlastního

prodeje, ale i celého obchodního obslužného zázemí (doprava, skladování, reklama, marketing apod.). Velké obchody, řízené na vysoké obchodnicko-podnikatelské úrovni, však ztratily, na rozdíl od obchodů střední a malé velikosti, možnost bezprostřednějšího styku se zákazníkem. Zjevné bylo i oddělení vrstvy podnikatelů-majitelů od zaměstnanců.

Na přelomu 20. a 30. let se objevují v obchodním podnikání pokusy o přímé spojení (propojení) velkoobchodu s maloobchodem.[36)] Šlo o tovární filiálkové obchody nebo obchodní organizace, které si zřizovaly výrobní podniky za účelem prodeje svých výrobků (Baťa, Nehera, Rolný). I když podíl těchto obchodních jednotek na tržbách obchodů se smíšeným zbožím (ne potravinářským) nebyl nijak velký, byly tovární prodejny se svými levnějšími výrobky nepříjemnou konkurencí pro řadu výrobních živností i malých obchodů.

Mnohem více než maloobchod oslabovalo tovární prodejny velkoobchodní podnikání s průmyslovým zbožím, jehož centry byla zpravidla velká města. Zde vznikající velkoobchod (prodejní kanceláře) sloužil prodeji výrobků několika podniků současně (např. prodeji cukru, uhlí, železa atp.); využívala jej často odvětví s roztříštěnou strukturou menších podniků. Vzhledem k nedostatku kapitálu se tato forma obchodního podnikání u nás příliš nerozvinula. Roli velkoobchodu ve vnitřním obchodě narušovaly i snahy o vyloučení těchto obchodních mezičlánků ze strany samotných kartelů. K růstu prodejen průmyslových kartelů docházelo zejména v období hospodářské krize. Spíše než obchodování s průmyslovým zbožím bylo v tehdejší ČSR rozšířeno velkoobchodní podnikání se zemědělskými produkty. Známé byly např. agrárnické organizace Kooperativa (založená v roce 1925) nebo Moragro (založené v roce 1924), jež se snažily strhnout na sebe obchod s venkovem.

Obraz obchodního podnikání ve 20. letech doplňoval podomní prodej rozličného zboží různého původu v menších obcích a městech, často spojený s poskytováním drobných služeb (broušení nožů, zasklívání oken apod.), jakož i doplňkový obchod provozovaný vedle hlavního zaměstnání (obchod s koňmi, dobytkem, uhlím a dřívím), o jehož rozsahu nemáme přehled. Jednou z forem obchodního podnikání byl i prodej zboží přes tzv. obchodní cestující. Tito zástupci-agenti, zpravidla větších výrobních podniků, obcházeli jednotlivé regiony a v nich vytipované obchody a uzavírali s nimi dodávkové smlouvy na zboží. Významné pro řadu přímých výrobců, drobných zemědělců, řemeslníků i malých překupníků byly týdenní a výroční trhy a hospodářské výstavy s možností objednávkového prodeje vystavovaného zboží. Přejímání jiných forem prodeje (zásilkový prodej, prodej na splátky) se dělo jen sporadicky. Tato obchodní síť a její struktura, jež se dotvořila v průběhu 20. let, zůstala prakticky nezměněna až do druhé světové války.

Nedílnou součástí vnitřního obchodu byl i obchod se Slovenskem a Podkarpatskou Rusí, kde v letech konjunktury dozníval dezindustrializační proces z období poválečných let. Vzhledem k malé průmyslové základně byly z českých zemí na Slovensko vyváženy převážně výrobky těžkého průmyslu, ale i některých odvětví lehkého průmyslu (konfekce, obuv, lékařské potřeby, sklo, porcelán, pivo atd.). Celková výše exportu z českých zemí na Slovensko činila v roce 1927 více než 20 135 438 000 Kč.[37] Slovensko vyváželo opačným směrem nejvíce zemědělské výrobky a suroviny (rudy, dřevo, kaolin, sůl, tedy málo zhodnocené zboží). Vzhledem k tomu, že hodnotová výměna zboží mezi českými zeměmi a Slovenskem nebyla v plné šíři statisticky sledována, je obraz vzájemných obchodních vztahů mezi oběma částmi republiky do značné míry neúplný.

Slabě rozvinutá průmyslová výroba na Slovensku mohla nabídnout na vnitřním slovenském trhu jen málo výrobků. I tato omezená nabídka zboží měla malý odbyt vzhledem k nedostatečné koupěschopnosti obyvatelstva. Slabý byl i obchod se zemědělskými výrobky a potravinářským zbožím, který byl podvázán samozásobitelskými tendencemi obyvatelstva a celkovým charakterem zemědělské výroby vůbec.

Uvedené skutečnosti a nedostatek kapitálových zdrojů se odrážely i ve struktuře a charakteru obchodní sítě na Slovensku. Podle sčítání živnostenských závodů z roku 1930 se obchodem zabývalo pouhých 3,32 % ekonomicky aktivních obyvatel a počet obchodů (27 896) převážně malých a nejmenších do 20 pracovníků představoval asi ⅙ jejich celkového počtu v českých zemích. Žádný obchod neměl více než 100 zaměstnanců. Na jednoho pracovníka v obchodě připadalo v roce 1930 téměř 61 osob (na Podkarpatské Rusi 69,4 osoby), tedy dvojnásobek obslužného standardu v českých zemích.[38] Nejvyšší koncentraci obchodů měla Bratislava, větší počet obchodních jednotek byl i v Košicích. Malý počet obchodů působil v Žilině, Trnavě, Nitře a v některých dalších, vesměs okresních městech.

PENĚŽNICTVÍ, MĚNA A KAPITÁL

Struktura československého peněžnictví

Průmysl, zemědělství a obchod byly ekonomicky závislé ještě přinejmenším na jednom činiteli, který spolurozhodoval o jejich výsledném efektu. Jednalo se o potřebu investičního a provozního úvěru, který podnikům poskytovaly peněžní ústavy. Jejich soustava navazovala po vzniku Československé republiky s malými změnami na bankovní systém vytvořený v českých zemích na přelomu 19. a 20. století, kte-

rému se přizpůsobovalo i peněžnictví na Slovensku. Peněžní soustavu v našich zemích tvořily akciové obchodní banky, ústavy lidového peněžnictví (spořitelny, občanské a živnostenské záložny, okresní hospodářské záložny, kampeličky, rolnická úvěrní družstva na Slovensku), zemské peněžní ústavy, hypoteční banky a soukromé bankovní domy.[39)]

Po vymanění z hospodářské závislosti na Vídni v důsledku provedené měnové reformy a nostrifikace došlo v letech 1918–21 k prudkému a neopakovatelnému rozmachu československého bankovnictví, kdy narůstal počet bank, jež rozšiřovaly své obchodní aktivity a některé z nich vzhledem k postupující inflaci a rozšiřující se výrobě výrazně zvětšovaly svůj akciový kapitál. Určitým ozdravným procesem této bankovní hypertrofie byla hospodářská (deflační) krize 1922–23, která jednak zlikvidovala řadu především nově založených, finančně i odborně slabých peněžních ústavů, a na druhé straně zhodnotila větším bankám poskytnuté úvěry a vedla k jejich „zprůmyslnění".

Ve snaze předejít možnému řetězovému zániku řady bank a finančnímu kolapsu vůbec iniciovala vláda na podzim 1924 přijetí sedmi tzv. bankovních zákonů, jež měly ve svém důsledku omezit nežádoucí konkurenci malých a středních bank, resp. zamezit eventuálnímu vzniku bank nových.[40)] Prakticky stejný cíl sledovalo i zřízení Zvláštního fondu ke zmírnění ztrát z poválečných poměrů – tzv. sanačního fondu (Zákon č. 237/1924 Sb.), neboť podmínky sanace s využitím státních prostředků zvyšovaly v peněžnictví diktát kapitálově nejsilnějších bank. Krizí bankovní soustavy byly postiženy téměř ¾ obchodních akciových bank na území českých zemí a ani sanační podpora neuchránila mnohé z nich před likvidací.[41)]

Bankovní zákony a sanační fond některými svými ustanoveními vedly k posílení státního intervencionismu ve prospěch nejsilnějších skupin finančního kapitálu. Vnějším výrazem této státní podpory centralizace kapitálu byl pokles počtu obchodních akciových bank v českých zemích z 38 ústavů před deflační krizí na 22 bank v roce 1929.[42)] Bylo by však mylné se domnívat, že koncentrace a centralizace finančního kapitálu byla vyvolána bankovními zákony. Byla především důsledkem rozvoje ekonomiky v období hospodářské konjunktury. Bankovní zákony tomuto procesu jen napomohly. K vytváření hlavních bankovních koncernů, které prorůstaly s průmyslovým kapitálem a získávaly vliv na hospodářskou politiku státu, přispěly zejména bankovní sanační fúze,[43)] iniciované ministerstvem financí, a navýšení akciového kapitálu významnějších bank (včetně jejich rezervních fondů) v důsledku vysokých zisků ze všech odvětví národního hospodářství.

V období hospodářské konjunktury došlo v Československu k významnému posílení a upevnění pozic českého kapitálu, jež byly zhruba

trojnásobné ve srovnání s pozicemi kapitálu německého.[44] Rozpínavost českých bank se projevovala i na úkor maďarského a slovenského kapitálu. Kromě zakládání řady poboček pronikaly české ústavy na Slovensko i tzv. afilací, tj. kapitálovým ovládnutím menších bank při zachování jejich formální samostatnosti, která byla předzvěstí pozdějších fúzí.[45]

Rozhodující skupinu československého bankovnictví představovalo koncem roku 1929 sedm kapitálově významných bank.[46] Z nich pak nejvýznamnější postavení měly dva základní koncerny – Živnobanka a Anglo-Pragobanka se státní kapitálovou účastí ve výši 40 %. Jejich monopolní postavení bylo dáno nejen jejich vlivem na hospodářský život státu, státní politiku a legislativu, výší vlastních a svěřených finančních prostředků, ale i tím, že ostatní banky na ně byly v té či oné míře napojeny a jim podřízeny, a to včetně lidového peněžnictví.

Nejvýznamnější postavení v hospodářském životě republiky patřilo až do roku 1929 koncernu Živnobanky. Jeho jádro tvořily především klíčové zmonopolizované průmyslové podniky (s výjimkou Baťova koncernu, Vítkovic a Škodových závodů), vyrábějící převážně pro domácí trh. Živnostenská banka si do 30. let vybudovala komplex téměř 200 koncernových podniků z oblasti těžkého a lehkého průmyslu i obchodu. Koncem 20. let se podařilo agrárnímu kapitálu získat značný vliv v Anglo-Pragobance, která vznikla v roce 1930 fúzí Anglo-československé, Pražské úvěrní a České komerční banky, které se dostaly do finančních potíží. Fúze, jež si vyžádala částku 300 milionů Kč ze státních zdrojů, byla pokusem vládních míst a koncernu Škodových závodů o vytvoření protiváhy Živnostenské banky.[47] Koncern agrárního kapitálu se orientoval na drobnější zemědělské a potravinářské podnikání a na exportní firmy spotřebního průmyslu. Současně dovedně využíval finančních zdrojů zemědělských družstevních organizací, které mu umožnily pronikat i do odvětví, která se zemědělstvím neměla nic společného, ale vynikala vysokou rentabilitou vloženého kapitálu (zbrojařský a strojírenský průmysl). Síla agrárního kapitálu pak byla zmnožena i pozicemi jeho politické reprezentace – agrární strany – ve vládě po parlamentních volbách na podzim v roce 1925.

Rozpory mezi oběma monopolními skupinami byly často prezentovány jako boj domácího (českého, „vlasteneckého“) kapitálu (Živnobanka) proti kapitálu zahraničnímu (Anglo-Pragobanka).[48] Pokud došlo mezi oběma skupinami ke střetu, mohla Živnobanka útoky svou hospodářskou silou odrazit – hospodářsky slabší Anglo-Pragobanka však omezovala politický vliv mocnějšího konkurenčního ústavu.

Dominující postavení bank v československé peněžní a úvěrové soustavě bylo do jisté míry „oslabováno“ existencí spořitelen a nejrůzněj-

ších druhů družstevních a veřejnoprávních záložen, které zahrnujeme pod společný název „ústavy lidového peněžnictví“. Většina těchto ústavů vznikla v 19. století a stála u zrodu českého bankovnictví. I když postavení lidových ústavů ve srovnání s bankami bylo co do velikosti bilančních položek plně srovnatelné,[49] vedoucí postavení v československém peněžnictví nezískaly. Bránil tomu politický vliv a hospodářská síla koncentrovaného bankovního kapitálu a na druhé straně strukturální a územní roztříštěnost i vzájemná konkurence jednotlivých typů lidových peněžních ústavů. V roce 1929 v zemi působilo 7 414 různých poboček ústavů lidového peněžnictví, tj. spořitelen, záložen, kampeliček a úvěrních slovenských družstev.[50] Jejich obliba byla veliká pro relativní bezpečnost uložených úspor i pro to, že na rozdíl od bank poskytovaly výhodnější úvěry zejména drobným živnostníkům, obchodníkům, rolníkům i menším podnikatelům.

Nedílnou součástí československé bankovní soustavy byly dále zemské a hypoteční banky v Praze, Brně a Opavě, které poskytovaly obcím, okresům i zemím úvěry na financování řady veřejně prospěšných staveb. Prostředky pro úvěrovou činnost získávaly tyto veřejnoprávní instituce z emisní činnosti, tj. vydáváním dluhopisů a zástavních listů (zaručených zeměmi), které byly obchodovatelné na burze.[51]

Strukturu peněžních ústavů doplňovaly soukromé bankovní domy, rozmístěné po celém území státu. Aktivita bankovních domů, jejichž počet dosáhl v roce 1929 jednoho sta, byla orientována na burzovní operace, směnárenství (zejména v lázeňských městech), na obchod s losy (tj. loterními losy a cennými papíry), ale i na poskytování úvěrů a komisionářský prodej zboží. Pověst těchto bankovních domů byla různá a ve většině případů se odvíjela od osoby majitele.

Důležitým článkem kapitálového trhu byla Pražská burza pro zboží a cenné papíry (tj. pro obchod s devizami a valutami, obligacemi československých státních půjček, některými komunálními a podnikovými dluhopisy a akciemi významných bank a průmyslových podniků). Jestliže burza pro cenné papíry a zboží v Praze byla citlivým barometrem hospodářského i politického vývoje státu,[52] pak banky byly koncentrovaným obrazem jeho ekonomiky.

Měnová politika

Po krátkém období deflační krize ve vývoji československé měny v letech 1921–23 došlo k uzákonění některých významných opatření, která vedla v druhé polovině 20. let k její stabilizaci. Přijatá opatření byla výsledkem kompromisu mezi nejvýznamnějšími bankovními skupinami, zejména mezi Živnostenskou bankou a agrárním kapitálem. Patřilo k nim v první řadě zřízení cedulové banky – Národní banky

československé, která od 1. 1. 1926 nahradila Bankovní úřad při ministerstvu financí.[53] K 1. lednu 1926 se tak československá státovková měna změnila v měnu bankovkovou.

Národní bance, která měla formu akciové společnosti s kapitálem 405 milionů Kč, bylo uděleno na 15 let výhradní právo vydávat bankovky a současně byla pověřena řízením devizového hospodářství. Dalším úkolem banky bylo zajistit stálost zahraničního kursu koruny v poměru *„k plnohodnotným zlatým měnám cizím na úrovni posledních dvou let“*.[54] Důvodová zpráva stanovovala kurs na úrovni 2,90 až 3,03 US dolaru za 100 Kč. Tento poměr koruny k dolaru se Národní bance dařilo udržovat po celé období hospodářské konjunktury až do roku 1932 včetně.[55] Forma akciové společnosti umožňovala Národní bance nezávislost na vládě. Zájmy státu na správě měny měly být zajištěny třetinovým podílem na akciovém kapitálu[56] a dále tím, že guvernéra banky a jednu třetinu členů bankovní rady včetně vládního (dozorčího) komisaře jmenoval prezident republiky. Bance bylo také výslovně zakázáno poskytovat přímé nebo nepřímé úvěry státu.[57]

Stabilní kurs československé koruny, příznivá platební bilance a rovnováha státního finančního hospodaření v období konjunktury se staly předpokladem pro převedení československé koruny na zlatý základ. Přijetí Opatření Stálého výboru Národního shromáždění ze dne 7. 11. 1929 o konečné úpravě československé měny (č. 166/1929 Sb.) bylo podle stoupenců deflační měnové politiky v čele s tehdejším guvernérem Národní banky dr. V. Pospíšilem vyvrcholením úsilí o pevnou a stabilní měnu.[58] Zavedení „zlaté měny“ předcházelo zrušení devizových omezení od konce roku 1928, které znamenalo uvolnění obchodu s tuzemskými a cizími platidly a pohyb kapitálu přes hranice.[59]

Na základě přijatého Opatření o úpravě měny byl zlatý obsah Kč stanoven na 44,58 mg ryzího zlata.[60] Volná směnitelnost bankovek za zlato však byla značně problematická. Minimální množství pro směnu bankovek za zlato se mělo rovnat ceně alespoň 12 kg ryzího zlata. Současně bylo uvedeno, že *„dobu, kdy tato zákonná povinnost má nastati … určí po dohodě s bankou vláda zvláštním nařízením“*.[61] K volné směnitelnosti bankovek za zlato nikdy nedošlo. Problémy hned od počátku vyvolával i závazek Národní banky udržovat zlatý obsah koruny bez ohledu na případné znehodnocení rozhodujících světových měn. Banka měla mít podle Opatření povinnost (po odečtení státovkového dluhu[62] a připočtení závazků na viděnou) zlatou úhradu do konce roku 1929 nejméně 25 %, do konce roku 1930 nejméně 30 % a do konce roku 1935 a pak stále nejméně 35 % celkového oběhu bankovek.[63] Vzhledem k tomu, že až do poloviny uvedené výše mohlo být zlato nahrazeno hodnotnými devizami, byla měna charakterizována jako měna zlaté devizy

(kulhavá zlatá měna). Nespolehlivost tohoto krytí a vysoká zlatá parita československé měny se ukázaly značně nevýhodné v následujících letech hospodářské krize, kdy vývoj ve světě směřoval k pádu zlatých měn. Konkrétně pro Československo to znamenalo, že jeho hospodářství bude staženo do světového deflačního procesu.

Státní finance a účast cizího kapitálu

Stabilizace československého hospodářství a jeho přechod ke konjunktuře se projevily pozitivně i ve veřejných financích. Státní rozpočet na rok 1925 byl posledním deficitním rozpočtem v období podeflační krize. Přestože již v roce následujícím došlo ke skutečnému odbourání deficitu státních financí, státní dluh rostl nepřetržitě dál v důsledku zvyšování vnitřního zadlužení, které dosahovalo mezi lety 1925–29 v průměru částky 22,7 miliardy Kč.[64)] Vysoké vnitřní zadlužení, odlišný daňový systém v českých zemích, na Slovensku a na Podkarpatské Rusi, neustálé přesuny, k nimž v rozpočtovém řádu docházelo, i nepořádek při vyměřování a výběru daní činily fiskální politiku do značné míry nekonzistentní. Situace vyžadovala provedení důsledné rozpočtové a daňové reformy, u jejíhož zrodu stál ministr financí Karel Engliš.[65)] Obojí prosadil do státního rozpočtu již na rok 1927. Šlo především o novou konstrukci státního rozpočtu, která umožňovala zprůhlednění rozpočtové politiky státu jejím rozdělením do čtyř oddílů: rozpočet státní správy, hospodaření státních podniků, nevýdělečné hospodářské subjekty státní správy a rozpočet státního dluhu.[66)]

K vytvoření rovnováhy mezi výdajovými a příjmovými položkami rozpočtu bylo nutno provést i daňovou reformu. Berní reforma, která se opírala o tři samostatné zákony, sjednocovala daňový systém na celém území státu a zaváděla do něj řád a pořádek. Jádrem reformy byl zákon o přímých daních (č. 76/1927 Sb.), který úpravou daňových sazeb snížil daňové zatížení podnikatelů. Na druhé straně byly současně zvýšeny přímé daně (daně ze mzdy, daně z výdělků drobných výrobců[67)]) a zákonem č. 77/1927 Sb. byla nově upravena dotační politika pro obce, okresy a země. Poslední z přijatých daňových zákonů – Zákon o stabilizačních bilancích (č. 78/1927 Sb.) – vytvářel předpoklady pro rovné oceňování majetkové podstaty podniků a jejich spravedlivé zdaňování.

Nové daňové zákonodárství, které bylo přizpůsobeno novým měnovým poměrům, přineslo rovnováhu ve státním hospodaření. Mírné přebytky státního závěrečného účtu v letech 1927–29 umožnily postupné splácení státních dluhů a zpomalily i dřívější růst vnitřního zadlužování státu.[68)] Modernizace československé daňové soustavy vytvářela lepší podmínky pro podnikatelskou činnost, a tím i pro hospodářský rozvoj vůbec.

Toto je pouze náhled elektronické knihy. Zakoupení její plné verze je možné v elektronickém obchodě společnosti eReading.